

ƏHMƏD CƏFƏROĞLUNUN “DIE ASERBAIDİSEHANISCHE LİTERATUR” (“AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI”) ƏSƏRİ HAQQINDA

Altuntac Məmmədova,

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

Əhməd Cəfəroğlunun Azərbaycan ədəbiyyatına aid Avropada çap olunmuş ən fundamental əsəri, heç şübhəsiz, “Die Aserbaidisehanische literatur” (“Azərbaycan ədəbiyyatı”) adlı irihəcmli (6 ç.v.) tədqiqatıdır. Əsərin yaranma tarixi maraqlıdır. 1951-ci ilin sentyabr ayında İstanbulda keçirilən dünya şərqşünaslarının XXII Beynəlxalq konqresində türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı və tarixinə aid alman dilində üçcildlik ensiklopediya nəşr etmək qərarına alınmışdı. Ensiklopediyanın alman dilində nəşrinə qərar verilməsinin obyektiv əsasları vardı. Almaniyada tarixən türkologiyanın yarandığı və inkişaf etdiyi ölkə idi. Avropada türk dilinin ilk elmi qrammatikası 1612-ci ildə İeronimus Megizer (İeronimus Meqizer) tərəfindən Leypsiqdə çap olunmuşdu. Avropada Türkiyə tarixinin elmi tədqiqinə Yozef fon Hammer-Purqştalın (Joseph von Hammer-Purgstall) əsəri ilə başlanmışdı (1). XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində də türkologiyanın ən çox inkişaf etdiyi ölkə Almaniyada idi. 1887-ci ildə Berlində Şərq dilləri seminarı fəaliyyətə başlamışdı. Türkologiyaya aid ilk dövrü nəşrlər də Almaniyada çap olunmağa başlamışdı. “Türkische Bibliothek” (“Türk kitabxanası”) 1905-1927-ci illərdə Berlində, “Mitteilungen zur Osmanischen Geschichtshte” (“Osmanlı cəmiyyəti haqqında məlumatlar”) 1921-1926-cı illərdə Hannoverdə çap olunmuşdu. Dünya türkoloqlarının iştirak etdikləri beynəlxalq elmi təşkilatlar – “Ural-Altay Cəmiyyəti” (“Ural-Altayschen Gesellschaft”) 1952-ci, “Beynəlxalq Daimi Altay Konfransı” (“Internationale Ständige Konferenz der Altai”) 1958-ci ildən AFR-də yaradılaraq, fəaliyyət göstərirdi.

İngiltərə, Fransa və digər Avropa ölkələrinə nisbətən Almaniyada türkoloqların sayca da üstünlük təşkil edən pleyadası fəaliyyət göstərmiş və göstərirdi. V. Şott (W. Schott), O. Böhrlinq (O. Böhrlinq), F. Gize (F. Gize), F. Kerelits (F. Kerelits), P. Vittek (P. Wittek), F. Teşner (F. Teshner), T. Hyoldeke (T. Hyoldeke), R. Babinger (R. Babinqer), A. fon Qaben (A. fon Qaben), B. Şpuler (B. Shpuler), B. Flemminq (B. Flemminq), Gerhard Dorfer (Gerhard Doerfer), T. Tsenker (T. Tsenker), V. Banq-Kaup (W. Bang-Kaup), Annemare fon Qaben (Annemare fon Gabain), K. Müller (K.

Müller), K. Brokelman (C. Brockelmann), Karl Foy (Karl Foy), K. Menges (K. Menges), J. Benzinq (J. Benzinq), P. Tsime (P. Tsime), Z. Kleynmixel (Z. Kleynmixel) və başqaları Avropada türkologiya elminin inkişaf istiqamətlərinə təsir göstərən alimlər idi. Türkologiyanın Almaniyada inkişafını şərtləndirən amillərdən biri də, heç şübhəsiz, XX əsrdə Türkiyə dövlətinin Avropa ölkələri arasında ən çox Almaniyaya ilə müttəfiqlik əlaqələrinin mövcudluğu idi və bu baxımdan Almaniyada türkologiya elmi praktik siyasi məqsədlər də daşıyırdı.

Dil amilini də qeyd etməliyik. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Alman dilinə BMT-nin rəsmi dili statusu verilməməsi zamanın hökmü olsa da, alman dili Avropada öz mövqeyini saxlamaqda idi. Alman dili Almaniyadan əlavə Avstriya, Lixtenşteyn, İsveçrə, İtaliya (Cənubi Tirol), Belçika və Lüksemburqda istifadə olunan dil idi. Milli azlığın dili kimi isə ABŞ, Kanada, Braziliya, Argentina, Paraqvay, Fransa, Rusiya, Polşa, Macarıstan, Avstraliya və digər onlarca ölkədə işlənirdi.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alsaq, “Philologie Turcical Fundamente”-nin (“Fundamental türk filologiyası”) alman dilində nəşr olunması elmi obyektivlikdən doğan təzahür idi. Üçcildliyin nəşr yeri kimi Visbaden (Wiesbaden) seçilməsi də təsadüfi deyildi. Həmin illərdə türkologiyaya aid əsərlər ən çox Visbadendə çap olunurdu. Əsas türkoloji dərgilərdən olan “Ural-Altaysche Jahrbücher” (“Ural-Altay illik məcmuəsi”) 1922-ci, “Central Asiatic Journal” (“Mərkəzi Asiya jurnalı”) 1955-ci ildən etibarən Visbadendə nəşrini davam etdirirdi.

Ensiklopediyanın ədəbiyyat cildinə kuman (türk mənşəli köçəri tayfalardan biri; monqolların Şimali Qafqaza hücumları zamanı bir hissəsi Azərbaycana gəlmişdi), qaraman (Amu-dərya ətrafındakı torpaqlarını tərək edərək Azərbaycana gələn qaramanlıların bir qismi burada qalmışdı), qırpaq, yakut, özbək

və yeni uyğur, Cənubi Sibir türkləri və Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında məqalələr daxil edilmişdi. Müəlliflər A. Fon Qaben (kuman ədəbiyyatı), J. Ekmann (qaraman və qırcaq ədəbiyyatı), Stanislav Kaluzinski (yakut ədəbiyyatı), J. Benzing (özbək və yeni uyğur ədəbiyyatı), G. Dorfer (Cənubi Sibir türkləri ədəbiyyatı) və Əhməd Cəfəroğlu idi. Üçcildliyin redaksiya heyəti tərəfindən məqalələrin, yaxud bəzi məqalələrin hazırlanması üçün sovet elmi müəssisələrinə müraciət edilməməsi (misal üçün, Azərbaycan və Özbəkistanda elmlər akademiylərinin ədəbiyyat institutları fəaliyyət göstərirdi), yəqin ki, sovet cəmiyyətində hümanitar elm sahələri hakim ideologiyanın təzyiqi altında olduğuna görə elmi obyektivliyə inamın olmaması ilə əlaqədar idi. (sonrakı məqalədə Ə. Cəfəroğlunun “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərinin şərh zamanı onun Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığı əsərləri ilə müqayisəli izahına da yer verilməklə mövzunun bu məqamına ehtimalımızı təsdiq edən aydınlıq gətiriləcək).

“Philologie Turcical Fundamente” (“Fundamental türk filologiyası”) adlanan ensiklopediyanın 1959-cu ildə Visbadendə türk dillərinə aid çapdan çıxmış birinci cildində Ə. Cəfəroğlunun G. Dorfer ilə birlikdə yazdığı “Das Aserbeidschanische” (“Azərbaycan dili”) məqaləsi dərc olunmuşdu. Həmin nəşrin 1964-cü ildə çapdan çıxmış ədəbiyyata aid ikinci cildində isə Ə. Cəfəroğlunun tədqiqata cəlb etdiyimiz “Die Aserbaidisehanische Literatur” (“Azərbaycan ədəbiyyatı”) əsəri verilmişdi. (Ensiklopediyanın türk xalqlarının tarixinə aid üçüncü cildi 1970-ci ildə yenə də Visbadendə çap olunmuşdu).

Ensiklopediyanın ədəbiyyata aid cildi 1991-ci ildə Türk Dünyası Araşdırmaları Vəqfi (Türk Dünyası Araşdırmaları Vakfı) tərəfindən türk dilinə tərcümə edilərək, “Türk dünyası ədəbiyyatı” adı ilə İstanbulda çap olunmuşdur. Ə. Cəfəroğlunun əsərinin tam mətnini türkcəyə Əşrəf Bəngi Özbilən tərcümə etmişdir. Əsərə sovet dövrü ədəbiyyatına aid bir neçə səhifəlik qısa icmal əlavə edilmişdir. Bundan əvvəl isə - 1989-cu ildə əsər dünya şöhrətli alim Cavad Heyətini Tehrandə nəşr etdiyi “Varlıq” jurnalı tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək, çap olunmuşdu (2). Əsərin tərcümə olunaraq həm Tehrandə, həm də İstanbulda çap edilməsi onun öz elmi əhəmiyyətini itirməməsinə, aktuallığını saxlamasına dəlalət edir ki, bu da alimin elmi obyektivliyə əsaslanan yaradıcılıq metodu ilə əlaqədardır. Ə. Cəfəroğlunun əsərinin yazıldığı dövrdə qələmə alınmış hansısa Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığı əsərini bu gün olduğu kimi oxucuya təqdim edə bilmək ehtimalı çox azdır.

Ə. Cəfəroğlunun “Die Aserbaidisehanische li-

teratur” (“Azərbaycan ədəbiyyatı”) əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında Avropa elmi ictimaiyyətinə təqdim olunan ilk icmal oçerk deyildi. 1922-ci ildə Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin təxminən üç çap vərəqi həcmində olan “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” adlı kitabı Parisdə fransız dilində çapdan çıxmışdı (3). O dövrdə fransız dili Avropada yayılmış dillərdən biri idi. Öz elmi əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlayan həmin əsəri ədib İstanbulda diplomatik fəaliyyətindən sonra işsiz qaldığı zaman yazmış və ilk dəfə 1921-ci ildə orada Azərbaycan dilində çap etdirmişdi.

Əsər Parisdə nəşr olunduqdan sonra Avropa alim və şərqşünaslarının diqqətini cəlb etmişdi. Vyana professor Fridrix Krelitsa “Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte” jurnalının 1922-ci il 1-2-ci nömrəsində əsər haqqında müsbət resenziya (4, s. 81) dərc etdirmişdi. Akademik A. Kırmski (A. Крымский) də Cəmənzəminlinin bu əsərini yüksək qiymətləndirmişdi (5, s. 81).

Ə. Cəfəroğlunun ədəbiyyatşünaslıq irsinin tədqiqatçıları onun öz əsərini Həsənoğludan başlamasına diqqət yetirsələr də, bir-iki hal istisna olmaqla, bu ədəbi faktın izahına girişmədən üstündən keçmişlər. İzah edənlərin də, aşağıda göstərəcəyimiz kimi, qənaətləri elmi arqumentlərə əsaslanmır.

“Əcəba, əsl Azəri ədəbiyyatının başlanğıcını kimdən və hankı zamandan saymalı?” sualı Y. V. Cəmənzəminlinin də qarşısında durmuşdu. O, “Azərbaycanın yazılı ədəbiyyatının böyük və canlı bir hissəsinin fars dilində olduğunu” qeyd etsə də, yazırdı ki, “Yazılı ədəbiyyatımızın təqribən altı əsrlik tarixi var. Azərbaycan ədəbiyyatının baniliyi, əvvəlcə söylədiyimiz vəchlə, qüvvət və qüdrət qələmiyyəsiylə məşhur Nəsimiyə müyəssər olmuş” və əsərinin “Yazılı ədəbiyyatımız” adlı hissəsini Nəsimidən başlamışdı. Əvvəlki – “Şifahi ədəbiyyatımız” hissəsində atalar sözləri, bayatı, ağı, vəsfi-hal, sayaçı sözləri, düzgü və tapmaca haqqında qısa məlumat vermişdi.

Ə. Cəfəroğlu öz ədəbiyyat tarixini Həsənoğludan başlayır və əsərə dərin tədqiqatçısı olduğu Azərbaycan folkloru haqqında ayrıca hissə daxil etməmişdir. Alimin yaradıcılığının tədqiqatçılarından olan Şəlalə Həsənova yazır: “İlk ədəbiyyat tarixçimiz Firudinbəy Köçərli kimi Əhməd Cəfəroğlu da Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcını anadilli poeziyamızın ilk nümayəndəsi Həsənoğlunun yaradıcılığı ilə başlayırdı. Bu da onun ədəbiyyat tarixçiliyində milli dil faktoruna böyük diqqət yetirməsindən irəli gəlirdi” (6).

Lakin apardığımız araşdırmalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Ş. Həsənovanın bu nəticəsini birmənalı şəkildə qəbul etmək qeyri - mümkündür.

Ən əvvəl “Azerbaycan Yurt Bilgisi” məcmuəsində Nizami haqqında dərc olunmuş iki məqalə maraqlıdır.

Birincisi Məhəmməd Əli Rəsulzadənin 1934-cü ildə dərc olunmuş “Gəncəli Nizami” adlı məqaləsidir. O, məqaləsinin məqsədini açıqlayaraq yazır: “Bizi burada ən çox əlaqədar edən məsələ şairin milliyyəti məsələsidir. İndiyə qədər şair haqqında söz söyləyənlər Nizamini ancaq fars olaraq göstərmişlər. Biz isə buradakı təcrübə ilə, tam əksinə olaraq, Nizamini xalis türk olduğuna dair bir çıxır açmağa çalışacağıq”. Məhəmməd Əli Rəsulzadə daha sonra Nizamini öz əcdadının Qumdan Gəncəyə gəlməsi haqqındakı beytinə istinadən onu fars hesab edənlərə ciddi arqumentlərlə cavab verərək, onun “xalis türk” olduğunu aydınlaşdırır. [“İskəndərnamə”dəki bu beyt əsasında o zaman yaranmış elmi mübahisə ilə əlaqədar Y. E. Bertels (E. Э. Бертельс) altı il sonra Bakıda çap etdirdiyi kitabında əsərin ən qədim əlyazmalarında (1360-cı ilədək) həmin beytin olmadığını göstərirdi (7, s. 26)]. Məhəmməd Əli Rəsulzadə məqaləsini “Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük ustadlarından biri sayılan Gəncəli Nizami” sözləri ilə başlayaraq, Nizamini məhz Azərbaycan ədəbiyyatına mənsubiyyətini də təsbit etmişdi.

İkinci məqalə “Türkiyə yeni şərqşünaslıq dövrünün ilk və ən mühüm siması” adlandırılan, “əsərlərində yüksək elmi səviyyəyə son dərəcə həssaslıq göstərən” Əhməd Atəşin “Azerbaycan yurt bilgisi” məcmuəsinin uzun fasilədən sonra Ə. Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə deyil, Azərbaycan Mədəniyyətini Tanıtma Dərnəyinin (Azerbaycan Kültürünü Tanıtma Derneği) orqanı kimi 1954-cü ildə çıxmış 37-ci nömrəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azerbaycan şairi Nizami” kitabı haqqında çap olunmuş reseziyasıdır. 1951-ci ildə çapdan çıxmış kitaba üç il sonra “Azerbaycan yurt bilgisi” üçün səciyyəvi olmayan iri həcmdə reseziya həsr edilməsini daha çox elmi mövqe bildirmək ehtiyacı ilə izah etmək olar. Ə. Atəş yazır ki, “Sayın yazar (Məhəmməd Əmin Rəsulzadə – A. M.) əsərinin adına “Azərbaycan şairi” vəsfini qoymaqla onun bir tərəfinə daha çox önəm vermişdir” və “Gerçəkdən o, (Nizami – A. M.) bütün əsərlərində əsla bayağılaşmayan, iffət və dürüstlükdən uzaqlaşmayan yeganə İran şairi sayıla bilər” sözləri ilə fikrini tamamlayır. Məlum olduğu kimi, bu nömrədən sonra məcmuə daha çap olunmamışdı.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin jurnalın həmin nömrəsində dərc olunmuş “Şirvanlı Hakani” adlı məqaləsində farsca yazmış Azərbaycan şairləri haqqında onun artıq yeni “vəsf” ilə – “azərbaycanlı İran klassikləri” ifadəsi ilə rastlaşırıq. Məhəmməd Əmin

Rəsulzadə yazır: “Böyük filosof və şairimiz Gəncəli Nizami kimi Xaqani də dövründəki modaya görə əsərlərini farsca yazmış və bu səbəblə İran klassikləri arasında tanınmışdır... Başda Nizami ilə Xaqani olmaqla azərbaycanlı İran klassiklərindən bir qisminin əsərləri çağdaş şair və nazimlər tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə çevrilmişdir”.

Ə. Cəfəroğlunun öz yazdıqlarına nəzər salaraq, 1954-cü ildə qələmə aldığı “Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri” adlı əsərində alim yazırdı: “Hər halda, qəbul olunmalıdır ki, Nizami XII əsr fars dilli azəri mədəniyyətinə mənsub olmasına baxmayaraq, daim milliyyətinə, ana vətəninə çox yaxın bir münasibət bəsləmiş və özünü daim bir azəri olaraq hiss etmişdir”. 1972-ci ildə yazdığı “İlk Anadolu vətən mədəniyyəti qurucuları” məqaləsində alim Nizami Gəncəvini “Azərbaycan ədəbiyyatının ünlü ustadı” adlandırmışdı. 1992-ci ildə Ankarada çapdan çıxmış “Türk dünyası el kitabı”nın 3-cü cildində Ə. Cəfəroğlunun “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” adlı məqaləsi də dərc olunmuşdu. Alimin natamam əlyazmasını Yavuz Akpınar çapa hazırlamışdı. Məqalə məhz Qətran Təbrizi, Xətib Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi kimi şairlərin yaradıcılığı haqqında məlumatlarla başlanır. Ə. Cəfəroğlu Xaqanini “ən tanınmış Azərbaycan şairi”, Nizamini “ən qüdrətli Azərbaycan şairi” adlandırır. S. R. Kızlasovun “Низами о древнехакасском государстве” (“Nizami qədim Xakas dövləti haqqında”) kitabına aid reseziyasında da “tanınmış Azərbaycan şairlərindən Gəncəli Nizami” deyər yazırdı.

Bu araşdırmalardan belə nəticəyə gəlirik ki, Ə. Cəfəroğlunun öz ədəbiyyat tarixinə Həsənoğludan başlaması əsərin Avropa elmi və ədəbi ictimaiyyəti üçün nəzərdə tutulması ilə əlaqədar olmuşdur. Əgər alim, hətta, ona xas olan güclü milli təəssüb hissəsinə uyaraq qələmə aldığı ədəbiyyat tarixini Nizami və Xaqanidən başlasaydı, ümumilikdə yazdıqlarına inamsızlıq əmələ gələrdi. Ona görə ki, Avropada Nizami və digər farsca yazanlar İran və ya fars şairi hesab edilirdilər və bu meyl sonralar da davam etmiş və edilməkdədir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının da Avropa müəlliflərinin bu iddialarını elmi dəlillərlə mütəmadi təkzib etdikləri məlumdur. Elə Ə. Cəfəroğlunun əsərinin Visbadəndə çap olunduğu dövrdə - 1963-1965-ci illərdə Polşa şərqşünası, tədqiqatlarının əsas hissəsi Nizami yaradıcılığı ilə bağlı olan və şairin əsərlərini polyak dilinə tərcümə edən Barbara Mayevskaya məqalələrində Nizamini “fars şairi” adlandırdı (baxmayaraq ki, sosializm cəbhəsinə mənsub ölkənin alimi kimi, ənənəyə görə, sovet ədəbiyyatşünaslığına hörmətlə yanaşmalı idi) və sonrakı illərdə də bu mövqeyini

inadla davam etdirdiyinə görə professor Vaqif Arzumanlı “Polşa ədəbiyyatşünası doktor Barbara Mayevskayaaya açıq məktub” adlı məqalə ilə mətbuatda çıxış etməli olmuşdu (8). Belə misallar çoxdur.

Avropa şərqşünaslıq elminə dərin bələd olan Ə. Cəfəroğluya problemin mənzərəsi aydın idi. XVII əsrin ikinci yarısından etibarən Avropada Nizami yaradıcılığı ilə tanışlıq, əsərlərinin öyrənilməsi və tədqiqi başlanandan bəri şərqşünas alim, tədqiqatçı və tərcüməçilər – B. d’Erblo, V. Cons, C. Etkinson, A. Şprenger, V. Baxer, Ş. Ryo, İ. Ridzi, H. Ete, E. Braun, P. Horn, J. Ripka, H. Ritter, R. Qelpke, J. Hammer, A. Masse və başqaları üçün Nizami Gəncəvi, Fələki Şirvani və Xaqani Şirvani İran ədəbiyyatının nümayəndələri, fars şairləri idilər. Ümumiyyətlə, bu və ya digər ədəbiyyata mənsubiyyətdə dil amili əsas götürülərək, XI-XIII əsrlərdə yaşayıb yaratmış Azərbaycan şairləri fars şairi hesab edilirlər. E. Braun isə daha ifrata vararaq, “farsca yazılan hər bir əsərin İran ədəbiyyatı nümunəsi və onun müəllifinin fars olduğunu göstərmişdir” (9, s. 11).

Belə olan şəraitdə Ə. Cəfəroğlu öz ədəbiyyat tarixini Həsənoğludan başlamaq kimi düzgün qərar qəbul etmişdi. Ümumiyyətlə, həm “Die moderne Aserbaidische literatur” (“Modern Azərbaycan ədəbiyyatı”) məqaləsinin, həm də “Die Aserbaidische literatur” (“Azərbaycan ədəbiyyatı”) əsərinin məhz Avropa elmi ictimaiyyətinə ünvanlandığını müəllifin hər iki əsər boyu diqqətdə saxladığı mühüm cəhət olmuşdur. “Die moderne Aserbaidische literatur” (“Modern Azərbaycan ədəbiyyatı”) məqaləsində alim Azərbaycan aşığılarını “Azəri trubadurları” (“Aserbaidische troubadour”) kimi təqdim edərək, fransız-provans şair-müğənnilərinə xas olan həyat eşqini, qadın gözəlliyini tərənnüm etmək analoqu ilə aşiq poeziyası haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq istəmişdi. “Die Aserbaidische literatur” (“Azərbaycan ədəbiyyatı”) əsərində XVI əsr Azərbaycan aşığı Qurbaninin yaradıcılığından bəhs edərək yazırdı ki, “Qurbani Azərbaycan ədəbiyyatının ilk trubaduru adını qazanmasında şeirlərindəki dərin lirik ruha və səmimi ifadə tərzinə borcludur”.

Başqa qəbildən olan misallar da göstərmək olar. Həmin əsərində alim XV əsr şairi Xətai Təbrizinin (Ə. Cəfəroğlu onu yalnız “Xətai” adı ilə təqdim edərək, “Şah İsmayıl Xətai ilə qarışdırmamalı” qeydini etmişdir) “Yusif və Züleyxa” əsərini o dövrdə yazılmağa başlanan məsnəvilərə və Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzuda ilk əsər olduğuna misal göstərərək, Şərq, həmçinin Azərbaycan şairlərinin bu

mövzudakı əsərlərinin məşhur Quran qissəsinə əsasən yazıldığına aydın bir məsələ olduğuna baxmayaraq, alim yazırdı: “İncildən alınan mövzu Şərq ədəbiyyatında tanınırdı; lakin Azərbaycan ədəbiyyatına ilk dəfə bu əsərlə (Xətəinin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi – A. M.) daxil olmuşdur” (10, 149). Yaxud, Füzuli yaradıcılığından bəhs edən alim onun “xristian dünyagörüşünə də yaxından bələd olmasını” qeyd edir.

Əsərin bizim və Ə. Cəfəroğlu irsinin tədqiqatçıları tərəfindən “ədəbiyyat tarixi” adlandırılması şərti qəbul olunmalıdır. Məlum olduğu kimi, hər bir xalqın ədəbiyyat tarixi ilkin mərhələsində yazılmışların hamısının tarixi olmuş, sonradan inkişaf dövrləri keçə-keçə tədricən bütün yazılmışlardan elə əsərlər ayrılaraq tədqiq və təqdim edilmişdir ki, onlar cəmiyyətin mənəvi həyatını, xalqın daxili aləmini əks etdirə bilməmişlər. Ə. Cəfəroğlu bunu bilməmiş olmasa da, əsərində Azərbaycan ədəbiyyatı və daha çox Avropa elmi-ədəbi ictimaiyyəti üçün əhəmiyyəti olmayan yüzlərlə müəllifin adını çəkir; sanki şüurlu surətdə ona məlum olan bütün adların hamısının, nə zamansa maraq doğurar deyə, Avropa yaddaşında həkk olunmasına səy göstərmişdir.

Əsərdə tarixi-filoloji metoddan istifadə edən müəllif hər dövrün ədəbiyyatından, hətta müstəqim başlıqlarla ayırdığı hər sənətkarın yaradıcılığından bəhs etməyə başlayarkən dövrün qısa tarixi şəraitini oxucunun nəzərinə çatdırır. XVII əsr ədəbiyyatına girişdə alim yazır: “XVII əsr Azərbaycan üçün siyasi və iqtisadi baxımdan önəmli bir dövrü təşkil edir. Hələ XVI əsrdə Volqanın ticarət və əlaqəyə açılması Azərbaycanı özəlliklə ticarət sahəsində Rusiya, İngiltərə və digər Avropa ölkələrinə yaxınlaşdırmışdı. Azərbaycan bir ticarət mərkəzi olaraq müxtəlif ölkələrdən gələn karvanları cəzb edirdi ki, bu da Azərbaycan ilə Avropa arasındakı təmasın artmasına səbəb olurdu. Beləcə, Azərbaycan Avropaya bir körpü rolunu oynayırdı” (11, s.153). Yaxud, “Vaqif” sərəlvhəli hissənin girişində “Modern Azərbaycan ədəbiyyatının başladığı XVIII əsr siyasi baxımdan da Azərbaycan tarixinin dönüm nöqtəsini təşkil edir” (12, s. 157) yazan müəllif sonra dövrün geniş tarixi mənzərəsini verərək, Nadir şahın dövründə İranda mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi ilə Şimali Azərbaycanda yarımüstəqil xanlıqların yaranması, şahın qətlindən sonra isə müstəqil xanlıqlara çevrilmələrindən, Şəki xanı Hacı Çələbinin hətta Təbrizi öz xanlığına birləşdirməyə çalışmasından, Quba xanı Fətəli xanın xanlıqları birləşdirib dövlət halına gətirmək səylərindən, İranda Qacarların iqtidarı ələ keçirərək Azərbaycana hücumlarından və digər tarixi hadisələrdən geniş bəhs edir. Be-

ləliklə də, tarixi-filoloji metoda bütün əsər boyu riayət olunmuşdur.

“Die Aserbaidisehanische literatur” (“Azərbaycan ədəbiyyatı”) əsərinin yazılış xüsusiyyətlərindən biri də ədəbiyyat tarixi olmaq etibarilə qısa mədəniyyət tarixi səciyyəsi də daşımada. Bu, bir tərəfdən Ə. Cəfəroğlunun sövq-təbii olaraq universal yaradıcılıq metodundan irəli gəlirdisə, digər tərəfdən onun Avropa oxucusunu imkan daxilində Azərbaycan mədəniyyəti ilə də tanış etmək məqsədi güddüyünə dəlalət edir. Əsərində hər dövrün mədəniyyət xadimlərindən söz açması da bu məqsədə xidmət edirdi.

Cəlairilər xanədanına mənsub olub Azərbaycan dilində mənzum əsərlər yaradan, ədəbiyyat və incəsənətə hamiliyi ilə də tanınan Sultan Hüseynin (1374-1382) yaradıcılığında bəhs edən Ə. Cəfəroğlu onun böyük qiymət verdiyi musiqi alimi, bəstəkar və xəttat Əbdülqadir Maraği haqqında da məlumat verərək, Azərbaycan dilində olan tuyuğ və qitələrə musiqi bəstələdiyini yazır. Qeyd edək ki, Maraği yalnız bundan sonra H. G. Farmer və başqa Avropa tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmiş və haqqında yazmağa başlamışlar. Ə. Cəfəroğlu digər musiqi alimi, “Məqasidül-ədvar” (1413-cü il) kitabının müəllifi Nurəddin Məraği və başqalarından da bəhs etmişdir. Tarixən Azərbaycanda professional musiqinin yaranması və inkişafı dövrünə gəlincə, alim “Opera və operetta” başlığı ilə ayrıca yarımfəsildə bu barədə də geniş məlumat verir.

Ə. Cəfəroğlu əsərində rəssam və nəqqaşlardan Seyyid Əhməd, Ağa Mirək Təbrizi, Kəmaləddin Behzad, Sultan Məhəmməd Təbrizi, Müzəffər Əli Nəqqaş, Hafiz Təbrizi və başqaları haqqında məlumat ver-

mişdir.

Əsərdə “Mətbuat” adlanan yarımfəsildə “Əkinçi”dən, sonrakı hissələrdə “Ziya”, “Ziyyə-Qafqaz”, “Kəşkül”, “Şərqi-rus”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Həyat” və “Füyuzat” dərgilərindən və nəşirlərindən bəhs edir.

Əsərin bir xüsusiyyəti də ədəbi əsərlərdən nümunələrin verilməməsidir. Həmin dövrdə alman ədəbi ictimaiyyətinə Azərbaycan müəlliflərindən yalnız Mirzə Şəfi Vəzəh yaxşı tanış idi. Hammer-Purqştal Füzulinin “əsərlərindən nümunələri almancaya yanlış və bacarıqsız tərcümə etmişdi (13, s.11). Mizə Fətəli Axundzadənin bir neçə əsəri almancaya tərcümə olunmuşdu. Beləliklə də, yuxarıda göstərilənlərdən savayı alman dilinə tərcümələr olmadığına görə iqtibas etmək imkanı yox idi. Lakin bu halda, ədəbiyyatşünaslıq təcrübəsindən məlum olduğu kimi, müəllif bu və ya digər fikrini əsaslandırmaq üçün öz sətri və ya filoloji tərcüməsinə isnad edir. Ə. Cəfəroğlu bu vasitədən də istifadə etməmişdir. Əsərlərindən heç bir nümunə təqdim olunmayan ədəblərin yaradıcılığı haqqında aydın təsəvvür yarada bilməkdən ötrü müvafiq üslub seçilməli idi və alim buna nail olmuşdu. Hər bir sənətkarın yaradıcılığı elə dəqiq və aydın ümumiləşdirici ədəbi formullarla ifadə olunur ki, onların oxucuda bu və ya digər sənətkar haqqında kifayət qədər təsəvvür yarada bildiyi qənaətinə gəlmək olar.

Əsər şərhinə lüzum görmədiyimiz bir sıra digər özünəməxsus xüsusiyyətlərə də malikdir.

Bu məqalədə “Die Aserbaidisehanische literatur” (“Azərbaycan ədəbiyyatı”) əsərinin əsas yazılış xüsusiyyətləri və nəşri tarixindən bəhs etdik. Ədəbiyyatşünaslıq baxımından əsər bütünlüklə sonrakı məqalədə şərh olunacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Hammer-Purgstall J. Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung. Wien: 1815

2. Cəfəroğlu Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı // Varlıq, 1368, № 72-1

3. Chtemenzeminli Y. V. Une vue sur la litterature azerbaidjanaise. Paris: 1922,

4. Hüseynov T. Yusif Vəzir Cəmənəzeminli. Bakı: Azərbaycan SSR “Bilik” cəmiyyətinin nəşri, 84s.

5. Yenə orada

6. Həsənova Ş. Vətəndən ayrılma da... “Ədəbiyyat qəzeti” qəz., Bakı, 1995, 17 fevral

7. Бертельс Е. Э. Великий азербайджанский поэт Низами. Баку: Изд-во АЗФАН, 1940, 120 с.

8. Arzumanlı V. Polşa ədəbiyyatşünası doktor Barbara Mayevskayaya açıq məktub // Azərbaycan, 1980, № 3, s.172-176

9. Xəlilli Ş. Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2003, 164 s.

10. Cəfəroğlu A. Azərbaycan edebiyatı / Türk dünyası edebiyatı, nəşrə hazırlayan Halil Açıkgöz, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991, s. 140-217

11. Yenə orada

12. Yenə orada

13. Araslı H. M. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1958, 312 s.